Tuija Laine

Kirjahistoria ja spiritualiteetti

1. Kirjahistorian ja spiritualiteetin yhtymäkohdat

Spiritualiteetti-termi on levinnyt yleiseen käyttöön ranskan kielestä (*spiritualité*), jossa se alun perin merkitsi välitöntä sisäistä tietoa jumalallisesta tai yliluonnollisesta todellisuudesta. Nykyään termillä tarkoitetaan erityisesti yksilöllistä rukousta ja yhteyttä Jumalan kanssa, toisin sanoen hengellisen elämän harjoittamista. Spiritualiteetti liitetään vanhastaan nimenomaan katoliseen, ei niinkään luterilaiseen kirkkoon. Myöskään ortodoksikirkossa ei puhuta spiritualiteetista, vaikka ilmiö on tuttu sielläkin. Sen sijaan roomalaiskatolilaisuuden piirissä on julkaistu runsaasti kirjallisuutta, jossa tarkastellaan spiritualiteetin opiskelua ja harjoittamista. Luterilaisuudessa on vanhastaan käytetty tässä yhteydessä sanaa *hurskaus* tai ilmausta *hengellinen elämä*. Kyse on kuitenkin samasta asiasta.

Millä tavoin sitten spiritualiteettia voidaan lähestyä kirjahistorian avulla? Kirjahistoriassa tutkitaan sekä kirjan fyysistä olemusta että sitä, millainen asema kirjalla on ollut yhtäältä yhteiskunnassa ja toisaalta yksityisen ihmisen elämässä. Kirjahistorian kannalta tärkeitä kysymyksiä ovat kirjoittaminen, lukeminen ja lukukokemukset, kirjojen julkaiseminen, kirjakauppa, kirjastot, kirjan kuvitus sekä kuvan ja tekstin suhde, sensuuri sekä kirja aatteiden ja ajatusten välittäjänä ja kommunikaation välineenä. Kun halutaan lähestyä kirjahistoriaa spiritualiteetin näkökulmasta, tutkimuskohteeksi valikoituu luonnollisesti uskonnollinen kirjallisuus, erityisesti hartaus- ja rukouskirjat, virsikirjat ja hengelliset laulukirjat sekä Raamattu. *Antti Raunio* toteaa teoksessa *Johdatus luterilaisen spiritualiteetin teologiaan* spiritualiteetin historian tutkimuksen kohdistuvan hartauden harjoittamisen ja kristillisen elämäntavan muotoihin sekä siihen, millaista hengellistä kirjallisuutta on kirjoitettu ja luettu. Monet edellä mainituista kirjahistorian kannalta keskeisistä kysymyksistä liittyvät siis kiinteästi spiritualiteetin historiaan.

2. Kirjojen julkaiseminen ja sensuuri

Kirjoittajan käyttämien lähteiden selvittäminen

Tarkastelen seuraavassa tarkemmin joitakin kirjahistorian keskeisiä kysymyksiä spiritualiteetin tutkimuksen näkökulmasta. Olen valinnut lähempään tarkasteluun kir-

jojen julkaisemisen ja sensuurin, kirjoittamisen, lukemisen ja lukukokemukset sekä kuvatutkimuksen.

Luovan työn tuloksena syntyneille kirjallisille ja taiteellisille tuotoksille myönnetty tekijänoikeus (*copyright*) on melko uusi ilmiö. Englannissa oli voimassa jonkinlainen tekijänoikeus jo 1600-luvulla, mutta esimerkiksi Suomessa tekijänoikeus otettiin käyttöön vasta vuoden 1829 painoasetuksessa. Nykyisenkaltaisesta laajasta kansainvälisestä tekijänoikeudesta voidaan puhua vasta 1800–1900-lukujen vaihteesta alkaen. Ennen tekijänoikeuslainsäädäntöä oikeudet painettuihin teksteihin kuuluivat niiden julkaisijalle eli kirjanpainajalle ja/tai kustantajalle, eivät kirjan tekijälle. Kirjanpainaja saattoi saada privilegion eli oikeuden jonkin painamansa teoksen uusintapainoksiin tietyksi ajaksi. Tänä aikana muiden painajien samasta teoksesta painamat kappaleet olivat laittomia niin sanottuja piraattipainoksia. Sellaisen painaja joutui maksamaan sakkoja. Sakoista huolimatta painajat usein painoivat piraattipainoksia, koska kyse oli yleensä hyvin myyvistä julkaisuista.

Vielä 1600-luvulla uuden tiedon tuottamista paheksuttiin – kirjoittaja osoitti oppineisuutensa sillä, että hän osasi siteerata mahdollisimman tarkasti aiempien oppineiden tekstejä ja tuoda niitä sillä tavoin uusien lukijoiden ulottuville. Tästä syystä oli erittäin tavallista, että uudet kirjat tehtiin kopioimalla ja kompiloimalla aiemmin ilmestyneitä kirjoja ja julkaistiin ne kopioijan ja kompiloijan omalla nimellä. Toisten tekstien kopiointi ja kompilointi oli erittäin yleistä kirjoitettaessa uskonnollisia tekstejä, koska varsinkin niiden tapauksessa kirjoittajan piti pysyä aiemmin opitussa ja julkaistussa voidakseen välttää harhaoppeja ja vääriä tulkintoja. Tällaista menettelyä, jota nykyään pidetään vilpillisenä ja tutkimuseettisesti tuomittavana, suosittiin ja edellytettiin.

Kirjahistorian tutkimuksen kannalta edellä kuvattu toimintatapa on hedelmällinen. Vertailemalla kirjoittajan tekstiä vastaaviin varhaisempien kirjoittajien teksteihin voidaan saada selville, mitä kirjallisuutta kirjoittaja on lukenut ja mitkä hänen lukemistaan kirjoista ovat tehneet häneen niin suuren vaikutuksen, että hän on poiminut niistä osia omaan tekstiinsä. Toisin sanoen voidaan selvittää hänen käyttämänsä lähteet. Käytännössä työ etenee siten, että tutkija asettaa tekstit rinnakkain ja vertailee niitä keskenään. Sen jälkeen hän merkitsee muistiin tekemänsä havainnot. Kirjahistoriassa tätä tutkimusmenetelmää kutsutaan tekstuaaliseksi bibliografiaksi. Tekstivertailun avulla voidaan tehdä myös muita päätelmiä tekstien keskinäisestä suhteesta ja esimerkiksi niiden julkaisemisjärjestyksestä.

Kirjoittajan käyttämien lähteiden selvittäminen antaa tietoa esimerkiksi siitä, millaista uskonnollista suuntausta kirjoittaja edustaa ja mistä hän on saanut vaikutteensa. Se kertoo myös hänen lukemastaan kirjallisuudesta. Lähdetutkimus voi olla ainoa keino saada selville jotain kirjoittajan omistamasta ja käyttämästä kirjallisuudesta, koska useinkaan ei ole käytettävissä muita omistamisesta kertovia lähteitä. Näin saadaan tietoa myös kirjoittajan työskentelytavoista.

Lähdetutkimus on sitä hyödyllisempää ja luotettavampaa mitä varhemmin eläneestä kirjoittajasta on kysymys. On helpompi arvioida, mitä kirjoja kirjoittaja on käyttänyt lähteinään, kun käytettävissä olleita lähteitä on ollut suhteellisen rajallinen määrä. Antoisinta lähteiden selvittäminen on 1500- ja 1600-luvun kirjallisuuden osalta. Mitä

lähemmäs nykyaikaa tullaan, sitä suurempi on julkaistun kirjallisuuden määrä ja sitä vaikeampaa on löytää kirjoittajan käyttämät lähteet. Suomalaisen varhaisen kirjallisuuden lähteitä on selvitetty jonkin verran. Esimerkiksi *Jaakko Gummerus* tarkasteli tällä tavoin Mikael Agricolan *Rukouskirjan* (1544) lähteitä ja *Erkki Kouri* Ericus Erici Sorolaisen kaksiosaisen *Postillan* (1621–1625) lähteitä. Gummerus ja Kouri saivat selville koko joukon Agricolan ja Ericus Ericin käyttämää kirjallisuutta, mutta huomattava osa näiden lähteistä jäi vielä tulevien tutkimusten selvitettäviksi.

Tällaista lähdetutkimusta ei kannata tehdä kovin tavanomaisesta kirjallisuudesta, esimerkiksi katekismuksesta, koska katekismusten tekstit ovat keskenään hyvin samanlaisia ja jo pian reformaation jälkeen ilmestyi hyvin monia saksalaisia katekismuksia. Sen sijaan lähteiden selvittäminen myös myöhemmin julkaistun kirjallisuuden osalta on mahdollista, jos kirjoittaja antaa tekstissä, viitteissä tai marginaaleissa joitain tietoja käyttämistään lähteistä. Tällöin lähteiden määrä luonnollisesti rajautuu. Voidaan myös tutkia, *millä tavoin* kirjoittaja on käyttänyt hyväkseen aikaisempien kirjoittajien tekstejä ja niihin sisältyneitä ajatuksia.

Sensuuri ja sen vaikutukset

Nykyään kirjan julkaiseminen on niissä maissa, joissa vallitsee sananvapaus, varsin vapaata. Varhaisempina vuosisatoina kirjan julkaisemista rajoittivat monet painovapautta koskevat säädökset, jotka vaihtelivat eri maiden välillä ja olivat erilaisia samankin maan sisällä eri aikoina. Usein juuri uskonnollisen ja poliittisen kirjallisuuden julkaisemista oli rajoitettu, koska katsottiin, että niiden avulla voitiin lietsoa kansassa levottomuutta ja aiheuttaa hajaannusta. Niinpä esimerkiksi Ruotsin valtakunnassa 1600- ja 1700-luvuilla annettiin useita painovapaussäädöksiä, joiden mukaan ainakin uskonnolliselle ja poliittiselle kirjallisuudelle oli saatava julkaisulupa, eli niitä koskevat käsikirjoitukset oli alistettava ennakkosensuuriin. Erityistä huolta Ruotsissa aiheuttivat reformaation jälkeen katolilaistamispyrkimykset, 1600-luvulla synkretismi, 1600–1700-lukujen vaihteessa pietismi ja kartesiolaisuus sekä 1700-luvun puolivälin tienoilla herrnhutilaisuus.

Jos kirja todettiin syystä tai toisesta arveluttavaksi, sille ei annettu painolupaa. Toisinaan kirjat ehdittiin kuitenkin painaa ennen kuin niiden painaminen ennätettiin kieltää, tai kirjat painettiin kielloista välittämättä salaa. Tällöin viranomaisten tehtäväksi jäi yrittää takavarikoida painetut kappaleet. Levitykseen menevistä kirjoista saatettiin myös poistaa ne osat, jotka eivät olleet läpäisseet ennakkosensuuria. Näin menetteli esimerkiksi piispa Johannes Elai Terserus vanhempi julkaistuaan ruotsinkielisen katekismuksensa, jonka hän oli laatinut uuden vuoden lahjaksi Turun hiippakunnan papistolle vuonna 1663. Terserus, jonka katekismus ei ollut kaikilta osin läpäissyt ennakkosensuuria, koska se oli leimautunut synkretistiseksi, jopa kalvinistiseksi, painatti katekismuksensa välittämättä sensorin korjausvaatimuksista. Myöhemmin hän kuitenkin poisti katekismuksen kappaleista osia kaikkein kiistanalaisimmasta painoarkista hälventääkseen katekismuksen aiheuttamaa kohua. Näin levitykseen päätyi hänen katekismuksestaan erilaisia versioita, joissa kiistanalaisesta painoarkista oli poistettu eri määrä sivuja.

Tutkimalla kirjan rakennetta ja vertailemalla kirjan säilyneitä kappaleita toisiinsa voi päätellä, puuttuuko kirjasta joitain osia ja millaisia osia siitä puuttuu. Kun tutki-

ja havaitsee jostain kirjan kappaleesta puuttuvan esimerkiksi sivuja, jotka on jossain toisessa kirjan kappaleessa säilytetty, hän saa tietää, mitkä kohdat on haluttu sensuroida tai muusta syystä poistaa painamisen jälkeen. On kuitenkin muistettava, että aina puuttuvat sivut eivät kerro kirjan sensuroinnista – kirjasta on voinut aikojen saatossa vain irrota sivuja. On siis tärkeää saada käsiinsä monia saman kirjan kappaleita, jotta voi tehdä mahdollisimman luotettavia päätelmiä. Ei ole näet kovinkaan todennäköistä, että kulumisen vuoksi puutteellisista kirjoista olisivat irronneet juuri samat sivut. Vertailun avulla voi selvittää myös kirjaan painamisen aikana mahdollisesti tehdyt muutokset. Muutoksia on voitu tehdä vain painovirheiden korjaamiseksi, mutta kirjan ladelmaa on voitu korjata painamisen aikana myös siksi, että on haluttu muuttaa joiltain osin kirjan sisältöä. Kirjahistoriassa tällaisia latomiseen, painamiseen ja sitomiseen liittyviä tutkimusmetodeja kutsutaan analyyttiseksi bibliografiaksi.

Käännösvertailun mukanaan tuomat mahdollisuudet

Ruotsiin ja Suomeen uuden ajan alussa levinnyt hartauskirjallisuus oli valtaosaltaan käännöskirjallisuutta. Kirjoja käännettiin ruotsiksi ja suomeksi monista kielistä. Kirjallisuuden alkuperä saattoi joissakin tapauksissa olla kyseenalainen. Esimerkiksi englantilaisperäiseen hartauskirjallisuuteen suhtauduttiin kirkon piirissä epäluuloisesti, koska se edusti useissa tapauksissa puritanismia ja sisälsi kalvinistisia korostuksia, jotka olivat Ruotsin valtakunnan edustaman luterilaisen ortodoksian näkökulmasta kiellettyjä ja harhaoppisia. Tällainen korostus oli esimerkiksi oppi kaksinkertaisesta, supralapsaarisesta predestinaatiosta.

Ruotsin valtakunnassa englannin kielen osaaminen oli vielä 1600- ja 1700-luvuilla vähäistä. Suurin osa hartauskirjallisuudesta tuli saksalaisen kielialueen kautta. Tämä johtui siitä, että reformaation jälkeen suomalaisten ja ruotsalaisten opinkäynti oli suuntautunut Saksan luterilaisiin yliopistoihin, erityisesti Wittenbergiin. Saksalaisella teologialla oli muutoinkin Ruotsin luterilaisuudessa suuri merkitys.

Kuitenkaan kaikki Saksasta tullut kirjallisuus ei edustanut Saksan luterilaisuutta. Ruotsiin verrattuna Saksassa oli huomattava määrä esimerkiksi katolilaisia ja reformoituja. Saksassa alueellisen ruhtinaan tunnustama uskonto määritti kyseisellä alueella harjoitetun uskonnon (*cuius regio, eius religio* -periaate). Saksan kielelle käännettiin reformoidusta Hollannista tulevaa hollanninkielistä hartauskirjallisuutta, joka oli usein ilmestynyt alun perin Englannin puritaanien keskuudessa. Myös Englannin anglikaanisen kirkon parissa julkaistuun kirjallisuuteen sisältyi monesti reformoituja korostuksia, koska Englannin kirkon oppi oli reformoitua, vaikka sen liturgia oli säilyttänyt runsaasti katolisia elementtejä.

Saksassa luettiin näitä englantilaisperäisen hartauskirjallisuuden reformoituja käännöksiä, ja koska niissä todettiin olevan paljon myös luterilaisille hyödyllisiä asioita, kirjoja ryhdyttiin *puhdistamaan* reformoiduista vaikutteista. Puhdistettuja versioita lukivat luterilaiset, ja niitä käännettiin edelleen ruotsiksi ja suomeksi.

Vertailemalla saman kirjan erikielisiä käännöksiä keskenään saadaan paljon tietoa siitä, millaisten käännösvaiheiden kautta tietyt kirjat ovat tulleet esimerkiksi suomeksi tai ruotsiksi ja millaisia tunnustuksellisia tai muita muutoksia kirjoihin on tehty käännösprosessien aikana. Käännösvertailun tuloksena voi olla tietoja kirjoille tehdyistä

opillisista puhdistuksista mutta myös muista muutoksista. Kirjoja on voitu haluta yksinkertaistaa, niiden tekstiä on kenties haluttu sopeuttaa paremmin niihin olosuhteisiin, joissa niiden uudet lukijat elävät, joitakin asioita on kenties jätetty pois käännöksistä ja uusia osia lisätty. Mitä on poistettu tai lisätty ja miksi? Vastaukset näihin kysymyksiin antavat uutta tietoa kirjojen käännöshistoriasta.

Joskus voi taas olla tarpeen selvittää, onko vaikkapa jonkin hartauskirjan uusintapainos vain painettu uudelleen aiemman painoksen pohjalta vai onko kyseessä uusi käännös. Myös tällaisessa tapauksessa painosten välinen tekstivertailu auttaa yleensä ratkaisemaan ongelman. Esimerkiksi rukoilevaisjohtajana tunnettu Henrik Renqvist käänsi 1800-luvulla suuren joukon hartauskirjallisuutta, josta otettiin useita painoksia ja tehtiin hieman myöhemmin myös uusia käännöksiä. Ilman tarkkaa käännösvertailua on usein mahdotonta selvittää, mitkä teksteistä ovat Renqvistin alkuperäisiä käännöksiä ja mitkä uusia käännöksiä, varsinkin kun 1800-luvun kieliasun muutosten vuoksi samaakin käännöstä voitiin kielellisesti korjata uutta painosta ladottaessa.

Edellä kuvattua kirjojen puhdistamista ”harhaopeista” ei enää esiintynyt valistuksen jälkeen. Tekstien ja käännösten vertailu tutkimusmenetelmänä soveltuu kuitenkin myös myöhemmin ilmestyneisiin julkaisuihin.

3. Kirjoittaminen, lukeminen ja lukukokemukset

Lukutaidon tutkimus

Viime vuosina kirjahistoriassa keskeiseksi kysymykseksi on noussut lukeminen eri muodoissaan. Lukemisen tutkimista on pidetty haasteellisena, koska siitä kertova lähdeaineisto on hajanaista ja hankalasti tavoitettavaa kaikilta ajoilta. Kuitenkin, kun lähteisiin on tartuttu rohkeasti ennen kokeilemattomista näkökulmista, on myös löydetty uusia tapoja selvittää lukemisen instituutioita ja lukemiskokemuksia. Tämä on lisännyt aihepiiriin liittyvää tutkimusta.

Meillä Suomessa kaikkein perinteisimmän lukemisen lähdeaineiston muodostavat seurakuntien rippikirjat, joita ryhdyttiin pitämään 1600-luvulla. Niihin papit merkitsivät vuotuisilla kinkereillä seurakuntalaistensa lukutaidon kuulusteltuaan sen ensin katekismuksen avulla. Täydelliseen suoritukseen ei riittänyt pelkkä lukutaito, piti myös ymmärtää lukemansa. Pohjoismaiden rippikirjoja voidaan pitää kansainvälisestikin erinomaisena, koko kansan kattavana lähdeaineistona. Muilla maantieteellisillä alueilla rippikirjakäytäntöä ei ollut, mikä tekee lukutaidon tutkimisesta huomattavasti vaikeampaa. Rippikirjoihin ja niiden tulkintaan liittyy kuitenkin monia lähdekriittisiä kysymyksiä. Eri pappien tavat merkitä lukutaito rippikirjaan poikkesivat toisistaan, mikä vaikeuttaa seurakuntien välistä vertailua. Myös olosuhteet vaikuttivat siihen, miten hyvinä lukijoina papit seurakuntalaisiaan pitivät – heikompilukuisessa seurakunnassa huonompikin lukija saattoi saada paremman merkinnän kuin sellaisessa seurakunnassa, jossa lukutaito oli korkealla tasolla. Toisinaan tytöt saivat poikia parempia lukutaitomerkintöjä ilmeisesti sen vuoksi, että tyttöjen naittamista pidettiin tärkeänä – lukutaito oli näet avioliiton solmimisen edellytys. Joskus taas hyvänä lukijana pidetty henkilö saattaa osoittautua vain keskinkertaiseksi lukijaksi, kun hänen lukutaitoaan

verrataan kaikkiin muihin lukijoihin. Esimerkiksi herännäisjohtaja Paavo Ruotsalaisen lukutaitoa on tutkimuksessa ylistetty. Paavon kotipitäjän rippikirjojen vertailu kuitenkin osoittaa, että moni saman kylän tyttö luki itse asiassa yhtä hyvin – Paavo loisti lukutaidollaan ainoastaan kylän poikien keskuudessa.

Vaikka lukutaidon tutkiminen rippikirjojen avulla on sinänsä perinteinen tarkastelutapa, uutta näkökulmaa lukutaidon tutkimukseen on viime vuosina saatu rippikirjoille esitettyjen uusien kysymysten muodossa. On esimerkiksi vertailtu keskenään eri sukupuolten lukutaitomerkintöjä sekä käytettyjen katekismusten ja lukutaitoisten välistä suhdetta. Suomen sukuhistoriallisen yhdistyksen ja Kansallisarkiston ylläpitämän digitaaliarkiston ansiosta yhä useampaa rippikirjaa voi nykyään lukea kotikoneensa näyttöpäätteeltä digitaalisessa muodossa, mikä helpottaa tutkimuksen tekemistä oleellisesti.

Kirjoittaminen itseilmaisun välineenä

Kirjoitustaito ei ollut Ruotsissa lukutaidon tavoin rahvaalle välttämätöntä, eikä sitä rahvaalta odotettukaan. Rahvas oli vielä 1700-luvulla yleisesti ottaen lähes kirjoitustaidotonta. Sen sijaan monissa muissa maissa luku- ja kirjoitustaito kulkivat käsi kädessä, ja englannin kielen lukutaitoa tarkoittava *literacy*-sanakin merkitsee paitsi luku- myös kirjoitustaitoa. Tämä ero on hyvä pitää mielessä silloin, kun tutustuu lukemiseen ja erityisesti lukutaitoon liittyvään, muiden maiden oloista kertovaan tutkimukseen.

Viimeisen kymmenen vuoden aikana itseoppineen rahvaan kirjoitustaitoon ja kirjoittamiseen on kiinnitetty aiempaa suurempaa huomiota. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran järjestämä rahvaan kirjoitusten keruu on tuottanut laajan lähdeaineiston, johon sisältyy suuri määrä erityyppisiä rahvaan kirjallisia tuotoksia lähinnä 1800-luvulta ja 1900-luvun ensimmäisiltä vuosikymmeniltä. Keruuhanke nosti esiin ja entistä parempaan tietoisuuteen myös ne tekstit, jotka oli lähetetty arkistoon aiemmin mutta jotka olivat jääneet vähälle huomiolle. Aineiston joukossa on myös uskonnollisia tekstejä, muun muassa hengellisiä päiväkirjoja, runoja ja virsiä. Tähän mennessä näitä lähteitä ovat tutkineet lähinnä kirjallisuustieteilijät ja folkloristit, mutta ne olisivat hyödyllisiä lähdeaineistoja myös spiritualiteetin tutkimukselle kirjahistorian näkökulmasta. Päiväkirjoja ja omaelämäkertoja on Suomessa tältä osin tarkasteltu toistaiseksi vain vähän, mikä on pitkälti johtunut lähdeaineiston vähäisyydestä.

Melko vähän tutkittu hengellisen omaelämäkerran laji on myös herrnhutilaisyhteisössä 1700-luvulla syntynyt mutta edelleen jatkuva tapa kirjoittaa omaelämäkerta, *Lebenslauf*. Erityisen suurta painoarvoa näissä teksteissä asetetaan ensimmäiselle ehtoolliselle osallistumiselle ja sen kuvailulle, koska sen nauttimisen jälkeen henkilö oli täysivaltaisesti yhteisön jäsen. Koska hengellisellä elämällä on elämäkerroissa keskeinen rooli, niissä saatetaan puhua myös uskonnollisten kirjojen lukemisesta ja lukukokemuksista. Lebenslaufien avulla voi seurata henkilön spiritualiteetin kehitystä etenkin, jos niitä on hänestä kirjoitettu useita. Samaan henkilöön liittyviä Lebenslaufeja voi löytää useista eri herrnhutilaisyhteisöjen arkistoista, koska oli tavallista myös siirtyä yhteisöstä toiseen. Tapana on edelleen, että henkilön Lebenslauf luetaan hänen hautajaisissaan. *Esko M. Laine* käsittelee tässä teoksessa julkaistussa artikkelissaan Lebenslaufeja arkipäivän tutkimuksen näkökulmasta.

Kirjan omistaminen ja lukeminen

Siitä, millaista kirjallisuutta on saatu luettavaksi tai todennäköisesti luettu, kertovat kirjanomistamisen lähteet. Tällaisia ovat perukirjat, joihin aina 1800-luvun puoliväliin asti merkittiin melko yksityiskohtaisesti kuolinpesiin sisältynyt omaisuus, muun muassa kirjat. Lisäksi kirjanomistamisen lähteitä ovat kaupunkien huutokauppakamarien luettelot, jotka kertovat huutokaupatuista kirjoista, ja muut yksityiskirjastoista tehdyt kirjastoluettelot. Näiden käytöstä (kirja-)historiantutkimuksessa on kirjoitettu runsaasti, mistä syystä en esittele niitä tässä yhteydessä tarkemmin. Saatavilla olleesta kirjallisuudesta kertovat bibliografiat ja kirjastojen tietokannat. Mainintoja siitä, mitä kirjoja ihmiset ovat lukeneet, sisältyy jonkin verran myös päiväkirjoihin, muistelmiin, kirjeisiin ja erilaisiin yksityisiin muistiinpanoihin, joita on kirjoitettu sekä vihkoihin että almanakkojen tyhjille lehdille.

Yksityiskirjastoa analysoimalla on mahdollista selvittää omistajan kiinnostuksen kohteita yleisesti, mutta myös hänen uskonnollisia ja poliittisia näkemyksiään. Tämän tyyppistä tutkimusta on tehty jonkin verran esimerkiksi pietisteistä ja heidän kirjastoistaan sekä Suomessa että muualla maailmassa. On kuitenkin muistettava, että henkilön kirjasto ei välttämättä kerro ainoastaan hänen omista lukumieltymyksistään, vaan usein kyse on enemmän tai vähemmän koko perheen kirjastosta. Erityisen ongelmalliseksi on osoittautunut naisten omistaman ja lukeman kirjallisuuden erottaminen miesten omistamasta ja lukemasta kirjallisuudesta, kun kyse on jommankumman aviopuolison kuolinpesässä mainituista kirjoista.

Kirjahuutokauppaluettelot kertovat puolestaan kirjojen liikkuvuudesta – mistä kirjoista joku henkilö on halunnut luopua, ja mitä hän on hankkinut tilalle. Toisinaan tutkija on niinkin onnellisessa asemassa, että hänellä on käytettävissään useita eri aikoina laadittuja saman henkilön kirjastoluetteloita tai esimerkiksi kirjanhankintaa koskevaa kirjeenvaihtoa tai päiväkirjamerkintöjä. Tällaisessa tapauksessa on mahdollista luoda kuva kyseisen henkilön lukutottumusten muuttumisesta tai tutustua siihen, miten hän suhtautui kirjaan. Henkilö on voinut innostua jossain vaiheessa uusista (uskonnollisista) ilmiöistä, mikä heijastuu hänen kirjastossaan uusina hankintoina. Tästä voidaan saada viitteitä myös selvittämällä kirjaston kirjojen julkaisuvuosia ja hankintamahdollisuuksia sillä alueella, jossa tutkittava henkilö on asunut. Toisaalta kirjanomistajan suhde kirjaan voi olla praktinen – hän on hankkinut kirjan tiettyyn tarpeeseen, ja kun hänen työnsä tai kiinnostuksensa aiheet ovat vaihtuneet, hän on myynyt pois vanhoja kirjojaan ja hankkinut tilalle uusia.

Siitä, millä tavalla kirjojen kirjoittajat ovat toivoneet kirjojaan luettavan, kertovat heidän kirjojensa esipuheet. Varsinkin, jos kirjoittaja on halunnut suunnata lukijan mielenkiintoa jollain tietyllä tavalla, hän on kirjoittanut siitä esipuheessaan. Esipuheet ovat tavallisimpia kirjojen ensipainoksissa, mutta usein ensipainoksen esipuhe on voitu ottaa uuteen painokseen muuttamattomana tai muutettuna. Mikäli kyse on käännöksestä, mukana voi olla myös kääntäjän esipuhe, jossa hän valottaa kirjan kääntämiseen ja lukemiseen liittyviä seikkoja omalta kannaltaan.

Viime vuosina kiinnostusta on herättänyt erityisesti lukemiskokemuksiin liittyvä lähdeaineisto ja sen pohjalta tehty tutkimus. Lontoon avoin yliopisto ja British Library käynnistivät kymmenisen vuotta sitten lukemistutkimuksen tietokantahankkeen

Reading Experience Database (RED), joka on sittemmin laajentunut myös joihinkin muihin maihin (Australia, Uusi-Seelanti, Kanada ja Hollanti). Tietokanta pyritään avaamaan myös Suomessa, jossa se täydennettäisiin suomalaisella lukemiskokemuksiin liittyvällä aineistolla. Tietokantaan poimitaan tietoja lukemisesta ja lukemiskokemuksista monenlaisen lähdeaineiston avulla (kirjeet, päiväkirjat, muistelmat, kirjoihin kirjoitetut reunamerkinnät, oikeudenkäynteihin liittyvät lähteet jne.). Jokaisesta lukemismerkinnästä talletetaan suuri joukko tietoja, jotka koskevat esimerkiksi luettua aineistoa, lukemisen paikkaa, lukemisen herättämiä ajatuksia ja tietysti tietoja lukijasta ja hänen sosiaalisesta ja uskonnollisesta taustastaan. RED-tietokantaan on kerätty tietoja pitkältä aikaväliltä, myöhäiskeskiajalta aina toiseen maailmansotaan asti. Tarkoitus on, että yhtenäisen tietokantaformaatin myötä eri maissa kerätty aineisto olisi keskenään vertailukelpoista ja antaisi monipuolisen kuvan lukemisesta eri aikoina eri maantieteellisillä alueilla.

Lukemiskokemuksista kertovat tiedot sijoittuvat useisiin eri yhteyksiin, eri arkistoissa ja kirjastoissa säilytettävään sekä painettuun että painamattomaan lähdeaineistoon. Yksittäisen henkilön ei ole yksinkertaisesti mahdollista käydä yksin läpi näin suurta määrää aineistoja. Kun tiedot saadaan tutkijoiden ulottuville tietokantamuodossa, lukemiseen ja lukemiskokemuksiin liittyvä tutkimus helpottuu huomattavasti. Lisäksi kansainvälinen lukemistutkimusten vertailumahdollisuus avaa uusia näkökulmia ja lähestymistapoja myös vanhoihin ja ennestään hyvin tunnettuihin aineistoihin.

Lukukokemuksista saadaan tietoa muun muassa kirjoihin kirjoitetuista reunamerkinnöistä sekä kirjeenvaihdon, muistiinpanojen ja päiväkirjamerkintöjen avulla. Reunamerkinnät ovat kenties kaikkein hedelmällisimpiä, koska niissä kirjan lukija on kiinnittänyt huomiota tekstin yksityiskohtiin. Jos hän on luonteeltaan pikkutarkka, hän on saattanut korjata tekstin kirjoitusvirheitä. Jos jokin kohta on ollut hänen mielestään merkille pantava, hän on voinut piirtää marginaaliin huutomerkin. Jos hän on ollut eri mieltä tai halunnut täydentää kirjoittajan tekstiä, hän on usein kommentoinut tekstiä laajemmin. Reunamerkintöjen tutkimuksen kannalta ensiarvoisen tärkeää on vakuuttua siitä, kenen tekemiä reunamerkinnät ovat. Usein tästä saadaan viitteitä kirjan etulehdiltä tai kansista, joihin omistaja on voinut kirjoittaa nimensä ja ehkä myös kirjan hankinta-ajankohdan. Jos omistajia on useita, reunamerkintöjen tekijästä on vakuututtava käsialavertailun avulla. Vaikka merkintöjen tekijästä ei saataisi varmuutta tai hän jäisi täysin tuntemattomaksi, hänen merkintänsä antavat siinäkin tapauksessa tietoa kyseisen kirjan lukemisesta ja kirjan herättämistä ajatuksista.

Kirjoittajan omaan käyttöönsä tarkoittamat päiväkirjat ovat lukukokemusten osalta luotettavampia kuin hänen kirjoittamansa kirjeet, joissa hän kertoo lukukokemuksistaan. Kirjeaineisto on aina tarkoitettu jonkun toisen luettavaksi. Kirjeen kirjoittajan ja vastaanottajan väliset suhteet vaikuttavat kirjeenvaihdon luonteeseen, siihen, mitä kirjoitetaan, millä tavoin asiat esitetään, mitä jätetään kenties kertomatta. Lapset ja vanhemmat saattoivat esimerkiksi olla kirjeenvaihdossa keskenään, jos vanhemmat olivat tilapäisesti työnsä vuoksi muualla tai lapset kävivät koulua kaukana kotoa tai oleskelivat jonkin aikaa kauempana asuvien sukulaisten luona, mikä oli aivan tavallista varsinkin säätyläisperheissä. Vanhemmille osoitetuissa kirjeissä on voitu kaunistella

asioita tai kehua kirjallisuutta, joka ei ole lasta tosiasiassa miellyttänyt mutta josta hänen olisi kuulunut säätynsä, ikänsä tai sukupuolensa vuoksi pitää.

Joskus lukeminen teki lukijaansa niin suuren vaikutuksen, että se näkyy myös hänen itse kirjoittamissaan teksteissä. Esimerkiksi noormarkkulainen talonemäntä Kaisa Juhontytär kirjoitti useiden muiden tekstien ohella laajan virren Raamatun naisista 1830-luvun alussa. Kaisa nosti esiin sekä Vanhan että Uuden testamentin ja apokryfikirjojen keskeisiä naishahmoja ja korosti näiden hurskautta ja toimeliaisuutta. Aikana, jolloin kansan oma kirjoittaminen oli vielä vähäistä eikä kokoraamattukaan ollut vielä levinnyt koko kansan keskuuteen, tämä virsi antaa arvokasta tietoa yhden naisen lukutottumuksista ja siitä, miten hän on käyttänyt lukemaansa.

4. Kuva ja spiritualiteetti

Emblemaattiset kuvat

Kuvalla on kiinteä yhteys sekä kirjahistoriaan että spiritualiteettiin. Kuvia on perinteisesti käytetty apuna hartaudenharjoituksessa. Ikonit ja muut pyhäinkuvat avaavat ikkunan toiseen, tuonpuoleiseen todellisuuteen. Kuvan avulla on mahdollista tavoittaa spiritualiteetin harjoituksessa sellaisia tasoja, joita voi olla vaikea pukea sanoiksi.

Kirjahistoriassa kuva on kiinteä osa kirjaa tai muuta painotuotetta. Kuvaa voi tutkia eri näkökulmista: voi tarkata kuvan teknistä tuotantoa, sen sisältöä sekä kuvan ja tekstin välistä suhdetta. Kuvan tekninen tuottaminen, siinä käytetyt värit ja tehostekeinot ovat lähempänä taidehistoriallista kuin kirjahistoriallista tarkastelunäkökulmaa, vaikka kuvien painotekniikan tunteminen on tärkeää myös kirjahistorian tutkijalle. Kirjahistorian kannalta erityisesti kuvan sisältö sekä kuvan ja tekstin välinen suhde sekä kuvituksen käyttö viestinnän välineenä yhteisöissä ja yhteiskunnassa ovat keskeisiä kysymyksiä.

Renessanssista alkaen ja vielä uuden ajan alussa käytettiin paljon emblemaattisia kuvia, joilla oli symbolinen sisältö. Kuva saattoi esittää jotain moraalista totuutta tai allegoriaa taikka edustaa henkilöä, kuten kuningasta tai pyhimystä. Kuvaan liittyi motto, joka oli läsnä symbolisesti kuvassa mutta jota selitettiin emblemaattiseen kuvaan liittyvän runon avulla. Kuvien emblemaattinen tulkinta edellyttää tutustumista aihepiiristä kirjoitettuun kirjallisuuteen ja tehtyyn tutkimukseen, jotta kuvien symbolinen sisältö avautuisi kuvan valmistajan tarkoittamalla tavalla. Emblematiikassa käytettiin yleensä varsin vakiintunutta symboliikkaa, joka oli tuttua kuvan valmistajan aikalaisille.

Taidehistorian piirissä emblemaattista kuvaa tarkastellaan yleensä ikonografisin menetelmin. Toisin sanoen kuvaa katsottaessa huomio kiinnittyy ensin siihen, mitä kuvassa on kuvattuna, sen jälkeen kuvan tarinaan ja lopulta siihen, mikä merkitys kuvalla ja sen tarinalla on kuvan tekijälle, tilaajalle ja kohderyhmälle.

Emblemaattisia kuvia käytettiin esimerkiksi kirjojen kuvituksena ja koristevinjetteinä. Uskonnollinen kuvasymboliikka on kuitenkin myös laajemmin tuttua esimerkiksi reformaation ajan katolisista ja protestanttisista painatteista sekä uuden ajan alun lentolehtisistä, joiden avulla välitettiin tietoa vielä pitkälti sisälukutaidottomalle kansalle. Osa uskonnollisista kuvista oli puolestaan tarkoitettu lähinnä hartaudenhar-

66 EMBLEMA

FIT SPOLIANS SPOLIVM.

MORALE.

Terent. Adelph.

Vxorem duxi, libertatem perdidi.

Plutarch. de Educat. Lib. in fin.

DAnda eſt opera ut, qui voluptatibus nimis dediti ſunt, & reprehenſionibus minus obtemperantes, matrimonio devinciantur, quod tutiſſimum juventutis vinculum eſt.

SACRVM.

Geneſ. 2, 17.

DE ligno autem ſcientiæ boni & mali ne comedas, in quocunque enim die comederis ex eo, morte morieris.

Proverb. 11, 21.

DE main en main le meſchant ne demeurera point impuni.

Vielä uuden ajan alussa kirjoissa käytettiin paljon emblemaattisia kuvia. Hollantilaisen Jacob Catsin (1577–1660) kirjan *Monita amoris virginei* piirros vuodelta 1620 kuvaa, miten ”saalistaessaan joutui itse saaliiksi”. Tätä mottoa ja sitä kuvannutta piirrosta seuraa kolme sivua pyhistä teksteistä ja muusta kirjallisuudesta otettuja lainauksia, jotka selittävät piirrosta. Kuva: Wikimedia Commons.

joituksen apuvälineiksi. Ruotsin valtakunnassa oli tapana 1700- ja 1800-luvuilla painaa puoliarkeille uskonnollisia, esimerkiksi Raamatun tapahtumiin liittyviä kuva-aiheita, niin sanottuja *kistebrevejä*, jotka oli tarkoitettu kiinnitettäviksi vaatearkkujen sisäkanteen mutta joita pidettiin myös seinillä, varsinkin jouluaikana. Ne toimivat eräänlaisina rahvaan ”alttaritauluina” yksityisessä hartaudenharjoituksessa. Kistebrevejä on Ruotsissa tutkinut erityisesti Lundin yliopiston kansatieteen (emeritus)professori *Nils-Arvid Bringéus*. Ilmiö on tuttu muistakin maista, mutta painatteista käytetään eri alueilla eri nimityksiä (engl. *chest-print* tai *illustrated broadsheet*, tansk. *billedeblade*, ven. лубок).

Muu kirjankuvitus

Kaikki uskonnollinen kirjankuvitus ei luonnollisestikaan ollut symbolista, vaan kirjoihin painettiin varsinkin uudella ajalla yhä enenevässä määrin esittäviä, realistisia kuvia, joiden tehtävänä oli yleensä tukea itse tekstiä. Tällaisia olivat esimerkiksi Raamatun kuvat tai lähetystyöstä kertovat kuvat. Useilla vuosisadoilla julkaistiin eri muodoissa kuvia myös pyhimyksistä.

Aina kuvalla ja tekstillä ei ole yhteyttä keskenään. Uuden ajan alussa kirjan kirjoittaja ei välttämättä voinut vaikuttaa kirjansa kuvitukseen, vaan kuvituksesta päätti latoja tai painaja. Näin saattoi olla esimerkiksi Mikael Agricolan tuotannon osalta. Toisinaan taas hinnaltaan halpojen lehtisten painatuksessa käytettiin sivuntäytteenä kuvia ja vinjettejä, jotka eivät mitenkään liittyneet painatteen tekstiin vaan olivat jopa harhaanjohtavia. Esimerkiksi hääsaarnan yhteyteen saatettiin painaa kuva hautakivestä, jos sopivaa häihin liittyvää kuvaa ei sattunut olemaan tarjolla.

5. Uusia avauksia

Uskonnolliset traktaatit ja muut pienpainatteet muodostavat kirjahistoriaan spiritualiteetin näkökulmasta liittyvän lähdeaineiston, jota tähän mennessä on Suomessa tutkittu kovin vähän. Niiden tutkimuksellista käyttöä on rajoittanut se, ettei niitä ole resurssien puutteessa pystytty riittävässä määrin luetteloimaan, ja siksi ne ovat jääneet tutkijoilta ”löytämättä”. Erilaiset yhdistykset (esim. evankelinen seura, Suomen Lähetysseura, pyhäkouluyhdistys, raittiusyhdistys) ryhtyivät julkaisemaan uskonnollisia traktaatteja erityisesti 1800-luvulla, mutta niitä on laadittu ja julkaistu paljon vielä seuraavallakin vuosisadalla varsinkin uskonnollisten yhdyskuntien piirissä.

1800-luvulla julkaistiin suomeksi melko paljon kääntymystä korostavia anglosaksisia traktaatteja ja pikkukirjasia. Osa niistä oli ilmestynyt englanniksi jo aiemmin, osan alkuteoksetkin ovat peräisin 1800-luvulta. Niin ikään monet pyhäkoulukirjasista tulivat englannista suomeksi, usein ruotsin kautta. Traktaattien ja pienpainatteiden avulla voi tutkia sekä niiden julkaisijoiden kustannustoimintaa että traktaattien sisältöä eri näkökulmista. Tutkimusaiheita voisivat olla vaikkapa jonkin traktaatin/traktaattien kuva kääntymyksestä, rukoilemisesta, lähetyksestä, lasten kasvatuksesta tai maailmanlopusta.

Luetteloimattomaan traktaattiaineistoon pääsee parhaiten käsiksi pyytämällä Kansalliskirjastosta nähtäväkseen uskonnollisten pienpainatteiden paikkalipuston. Lapsia

varten 1800-luvulla julkaistuista painatteista on käytettävissä *Markus Brummer-Korvenkontion* bibliografia *Lapsuuden kirjat Suomessa 1799–1899* (2000) ja lähetyskirjallisuudesta *Thea Aulon* bibliografia *Suomenkielinen lähetyskirjallisuus 1800-luvulla* (1965).

6. Lopuksi

Tutkimalla uskonnollisia kirjoja sekä niiden julkaisemiseen, omistamiseen ja lukemiseen liittyviä lähteitä voimme saavuttaa jotain tietoa sekä yksilöiden että yhteisöjen uskonnollisesta elämästä. Mitä monipuolisempia lähteitä ja tutkimusmenetelmiä on mahdollista käyttää, sitä luotettavampi kuva muodostuu. Spiritualiteetin tutkimuksessa askaroidaan useimmiten käytännön syistä ulkoisten kysymysten äärellä. Mitä omistettiin, mitä julkaistiin, mitä ja miten luettiin? Varsin harvoin päästään käsiksi siihen, millaisia merkityksiä uskonnollisilla kirjoilla on ollut lukijoilleen, millä tavoin ne ovat muuttaneet heitä tai millaisia uskonnollisia kokemuksia he ovat saavuttaneet kirjoja lukemalla. Näin henkilökohtaisista asioista kerrotaan lähteissä harvoin, mutta aika ajoin jotkut raottavat salaisuuden verhoa näissäkin kysymyksissä ja päästävät tutkijan näkemään vilauksen omasta sisäisestä hengellisestä elämästään.

Suositeltavaa lukemista

Dane, Joseph A.
2012 What is a Book? The Study of Early Printed Books. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Antaa hyvät perustiedot kirjan tutkimisesta fyysisenä esineenä analyyttisen bibliografian keinoin. Tarkastelukohteina mm. painotekniikka, typografia, kirjan koon määrittely, materiaalit, sidonta ja provenienssikysymykset.

Finkelstein, David & McCleery, Alistair
2005 An Introduction to Book History. New York & London: Routledge.

Kirjahistorian perusoppikirja, jossa tarkastellaan kirjan historian eri osa-alueita lyhyiden artikkelien avulla.

The History of Reading
2011 The History of Reading. Volume 3. Methods, Strategies, Tactics. Ed. by Rosalind Crone & Shafquat Towheed. New York: Palgrave Macmillan.

Reading Experience Database (RED) -projektin yhteydessä syntyneen kolmiosaisen lukemisen historian eri aikakausia, alueita ja tutkimusmetodeja käsittelevän teossarjan kolmas osa. Esittelee lukemisen ja lukukokemusten tutkimusmenetelmiä esimerkkitapauksiin pohjautuvien artikkelien avulla. Tarkastelun kohteina mm. kuvien lukeminen, reunamerkintöjen tutkimus ja digitaalisiin aineistoihin liittyvät kysymykset.

Howsam, Leslie
2006 Old Books & New Histories. An Orientation to Studies in Book and Print Culture. Toronto & Buffalo & London: University of Toronto Press.

Metodikirjanen, joka valottaa sekä kirjahistorian asemaa tieteiden kentässä että kirjan paikkaa kirjahistorian eri tutkimustraditioiden kentissä. Kirjaa tarkastellaan nimenomaan historiallisena objektina.

Hunter, Michael
2007 Editing Early Modern Texts. An Introduction to Principles and Practice. New York: Palgrave Macmillan.

Johdattelee tekstuaaliseen editointiin erityisesti 1550–1800-lukujen lähdeaineistojen avulla. Katsaus sekä tekstien tuottamiseen että niiden toimituskäytäntöihin uuden ajan alussa. Mukana on sekä painettuja että elektronisia aineistoja.

McKenzie, D. F.
1999 Bibliography and the Sociology of Texts. Cambridge: Cambridge University Press.

Klassikko, joka ilmestyttyään rikkoi kirjahistorian tutkimustraditioiden välisiä raja-aitoja ja laajensi analyyttisen bibliografian tiukkaa tulkintaa korostaen yhteisön merkitystä tekstien synnyssä sekä sitä, että kirjalla on jo julkaisuvaiheessa jokin kuvitteellinen lukijakunta. Oletettu lukijakunta vaikuttaa siihen, miten ja missä formaatissa kirja julkaistaan.

Kirjallisuus

Aulo, Thea
1965 Suomalainen lähetyskirjallisuus 1800-luvulla. Suomen lähetystieteellisen seuran julkaisuja 11. Helsinki: Suomen lähetystieteellinen seura.

Brummer-Korvenkontio, Markus
2000 Lapsuuden kirjat Suomessa 1799–1899. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 66. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.

Carter, Karen E.
2011 Creating Catholics. Cateshism and Primary Education in Early Modern France. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Jackson, H. J.
2001 Marginalia. Readers writing in Books. New Haven & London: Yale University Press.

Kouri, Erkki
1984 Saksalaisen käyttökirjallisuuden vaikutus Suomessa 1600-luvulla. Ericus Ericin postillan lähteet. SKHST 129. Helsinki: SKHS.

Laine, Tuija
2000 Ylösherätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. SKST 775. Diss. Helsinki. Helsinki: SKS.

Nedkvitne, Arnved
2004 The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia. Utrecht Studies in Medieval Literacy 11. Turnhout: Brepols.

Nord, David Paul
2004 Faith in Reading. Religious Publishing and the Birth of Mass Media in America. Oxford: Oxford University Press.

Popular Prints and Imagery
2000 Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000. Red. Nils-Arvid Bringéus & Sten Åke Nilsson. Konferenser 53. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Religious Reading in the Lutheran North
2011 Religious Reading in the Lutheran North. Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture. Ed. by Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen. Cambride: Cambridge Scholars Publishing.